

ՀՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Ճանապարհորդորքիս Պողիկտևի ի Հատմ. :
(Տես երևա 51)

Առաջ ծերակուտին անգամները թուով հարիւր էին . և իրենց ընտրութեան կերպը արժան է հոս յիշել, որովհետև ասկէջ կ'երևնայ նաև նոյն ժամանակներուն հստակեան ժողովրդեան ունեցած իշխանութիւնը : Թագաւորը մէկ սինկղիտոս մը անուանեց . իրեք ցեղերուն իւրաքանչիւրն ալ ուրիշ իրեք իրեք հաս ընտրեցին . նոյնչափ երեսուն գրոհներն ալ ընտրելով, եղաւ ընդ ամէնը հարիւր : Հռոմայեցւոց և Սաբինացւոց միութենէն ետքը՝ ուրիշ հարիւր մ'ալ աւելցան ցեղերուն ընտրութեամբը :

Այն առաջին սինկղիտոսներուն սերունդներէն ձեռացաւ Պաթրիկիւրոս խումբը . ասով բոլոր պատրիկները սինկղիտոսական տոհմէ են, թէպէտ և ամէնը ծերակուտի անգամ չեն : Անոնց տիտղոսը իրենց ծագման հնութիւնը կը ցուցնէ . և անով երբեմն տէրութեան կառավարութեանը մէջ աստիճան մը ունենին, սակայն հիմա ընկերութեան մէջ պարզ պատուոյ զանազանութիւն մըն է անիկայ : Անոնցմէ շատը աղքատութեան մէջ ինկած են, թէպէտ միշտ պատրիկ մնալով . ինչպէս ռաթիկներէն տմանք ալ, որ անբաւ հարստութիւն գիշերով տէրութեան առաջին պաշտօններուն հասած են, ինչուան նաև սինկղիտոսի աստիճանին, միշտ Ժողովրդական տիտղոսը պահած են : Այսօրուան օրս պատրիկաց արտօնութիւնները խիստ քիչ են . սակայն իրենց սերունդները անայլապակ կը յառաջնին, վասն զի ան որ բուն հին է՝ մարդկան ուղեւորը չկրնար փոխուիլ : Նոյն իսկ որդեգրութիւնը, որ այդ երկու դասերէն շատ մը ընտանիք իրարու մօտեցուցած է, չկրնար զանոնք միաւորել, վասն զի օրէնքն որ թոյլ կու տայ ռաթիկ մը պատրիկ մը որդեգրելու՝ իրեն հաւասար ընելով զանիկայ, պատրիկին կ'արգելու ռաթիկ մը իրեն որդեգրելու : Ասոր պատճառը ես հարցուցած ըլլալով, հաստատուն սկզբունք մըն է, պատասխան տուին ինձի, որ որդեգրեալ որդիին զինքն ընդունող ընտանեաց պատիւ ընէ : Ասով պատրիկներուն խումբը չկրնար ինչ և ինչ կերպով բազմանալ . մանաւանդ թէ միայն նուազել կրնայ, թէ իր անգամներուն ժողովրդական ընտանիքներու հետ խառնուելով, և թէ բնական չիլմամբ . և ահա այս օտար անգամ մը ընդունելու անկարութենէն է իրենց բոլոր ունեցած փառքը :

Հասարակապետութեան սկիզբները ամէն ատենական և քրմական պատիւները պատրիկաց ձեռքն էին : Սակայն այսօրուան օրս երկու դասերն ալ հաւասարապէս մասնակից են անոնց, բաց ի փոխարքայի, գիտեսան փլամինի և զոհից տըքայի պաշտօններէն, որոնցմէ ռաթիկը բոլորովին դուրս հանուած են :

Պատրիկաց մէջ գիտելու արժանի էական զանազանութիւն մը կայ . անոնք որ յառաջ կու գան առջի հարիւր սինկղիտոսներէն, և միւս հարիւրէն որ քիչ ետքը աւելցուեցան, կը կոչուին մէջ պա-

թրիկ . իսկ անոնք որ յառաջ կու գան այն հարիւրէն որ Տարկուինիոս Պրիսկոս իր նախնեաց նմանութեամբ հաստատեց 139 տարի Հռոմայ հիմնադրութենէն ետքը, կը կոչուին քառ պաթրիկ : Սակայն ասոնցմէ ետքը պատրիկ ընտանիքներ հաստատելու իշխանութիւնը վերցուեցաւ . որով վերջէն հաստատուած սինկղիտոսներուն որդիները, իրենց հարց սինկղիտոս ըլլալէն առաջ ինչ վիճակի մէջ որ էին՝ նոյն վիճակին մէջ մնացին :

Բաց ի լաթիգլա-իս պատմութեանն որով կը զանազանին սինկղիտոսը, մասնաւոր կօշիկ մ'ալ կը հագնին ու գունով որ մինչև սրունից կէսը կը հասնի . ոտքին վերի գին ոսկիէ կամ փղոսկրէ կէս լուսին մը ունին, որ լաւաւ կ'ըսուի, և իր Օգրիս ձեռքն առջի սինկղիտոսաց թիւը կը նշանակէ : Թէպէտ սինկղիտոսաց թիւը օրէնք հաստատած չեն, հասարակապետութեան ամէն ժամանակ երեք հարիւրի չափ եղած են : Անոնց կարգը մըտնելու համար հարկ է հռոմայեցի ասպետ ըլլալ, տէրութեան քանի մը էական պաշտօններէ անցած ըլլալ, բաւական ճոխ ժառանգութիւն մ'ունենալ որ այս բարձր աստիճանին պատիւը կարելի ըլլայ վայելապէս պահել, և ամէնակին անարգ սեպուած արուեստի մը ձեռք զարկած չըլլալ, գըլխաւորապէս միմաստութեան : Ըստ տեղւոյն պիտոր ըսեմ՝ քեզի նաև թէ ինչպէս սինկղիտոսի պատուոյն հասնիլ կ'ըլլայ, և ինչպէս նոյնը կ'որոնցընել :

Պատրիկներէն ետքը կու գան Ապեթ : Երբոր Հռոմուլոս իր առջի լեգէոնը կազմեց, որ միակ ուսակոր հիմ մըն էր այն ապագայ մեծութեան, իր իրեք ցեղերէն ընտրած իրեք հազար հետեակ զօրաց վրայ աւելցուց իրեք հարիւր ձիաւոր, ընտրելով զանոնք այնպիսի անձինքներէ՝ որ սինկղիտոսներէ ետքը նշանաւոր անձինքն էին, և իրեք հարիւրոց խումբերու բաժնեց զիրենք : Ետքէն Տարկուինիոս Պրիսկոս անոնց թիւը ինչուան հազար ութը հարիւրի հասուց, զորոնք Սերվիոս Տուլլիոս թագաւորը տասնութը հարիւրոց խմբի բաժնեց, և այս թիւը ոչ երբեք աւաւելաւ, թէպէտ և ձիաւորաց բազմութիւնը հետզհետէ կ'աւելնար : Այս է հռոմայեցի ապեթներէն սկիզբը, որոնք առջի բերան տէրութեան ձիաւորաց խումբը կը կազմէին : Կամայ կամայ քաղաքացիք վարժելով զանոնք իբրև առանձին ժողովք մը համարելու, մէկ քանի արտօնութիւններ ստացան, և այսօրուան օրս ռաթիկն և պատրիկներուն մէջ առանձին միջին դաս մըն են : Ասոնց մէջ ընդունուելու համար՝ հարկ է տասնութը տարուան ըլլալ, ազատածին և անոտգիւտ ընտանիքէ մը, և չափաւոր ապրուստի տէր ըլլալ, որուն չափը հասարակապետութեան հարստութեանը համեմատ այլ և այլ ժամանակ փոխուեցաւ : Սինկղիտոսաց զաւակները կրնան ասպետ ըլլալ :

Ապեթներուն առաջին և գլխաւոր պաշտօնը՝ պատերազմ երթալն է : Հասարակապետութիւնը այս բանին համար իրենց ձի մը կը մատակարարէ, ու ստակի գումար մը կու տայ զան պահելու համար : Թէ որ իրենց այս պաշտօնին մէջ անհոգանան, աստիճանին կը կորսնցընեն . սակայն կրնան նորէն իբրև պարզ քաղաքացի իրենք զիրենք աղէկ կառավարելու որ ըլլան՝ նորէն նոյն աստիճանին հասնիլ : Իսկ անիկայ որ ցած մուլութեամբ մը իր

պատիւը կորսնցնէ, կամ այնպիսի չար գործք մ'ալ կատարելու ըլլայ, որուն օրէնք պատիժ սահմանած չեն, անդառնալի կերպով հասարակ ռամկիկ կարգը կ'անցնի: Ուրիշ անգամ կը զուր-ցեմ քեզի թէ ո՞րն է այն իշխանութիւնը որ այս-պիսի պատիժներ կու տայ:

Թէպէտ ասպետաց հաստատութիւնը պարզա-պէս զինուորական վախճանի համար եղած է, 630 տարւոյն «Եփեսոս» օրէնքը շնորհեց անոնց դատաստան կտրելու իրաւունքն ընդ պրետորիւ: Մինչև նոյն ատենը սոյն իրաւունքը ծերակուտին կը պատշաճէր, սակայն տէրութեան այն առաջին խմբին մէջ մտած թուրութեան մը պատճառաւ՝ այս փոփոխութիւնս 'ի գործ դրուեցաւ: Ասպե-տաց դասն այս վատահումեանը ինքզինքը արժա-նի ցուցուց. սակայն ծերակուտը ամէն ճիգն ընե-լով որ հին իրաւունքը նորէն ձեռք բերէ, 661 տարւոյն Լիւիոս Գրուսոս արիքունը վերջապէս որոշել տուաւ որ դատաւորները կէս մը ծերա-կուտէն ընտրուին և կէս մ'ալ ասպետներէն: Այս բանն բարեյաջող նախանձաւորութիւն մը գրգռեց երկու խումբերուն մէջ, որով արդարու-թիւնը անկէց աւելի աղէկ կերպով չէր կրնար գործադրուիլ: Սակայն կ'ըսուի թէ Սիլւա, որ ծերակուտին արտօնութեանցը ջերմ կողմնակից է, միտք ունի որ անոր բոլոր առջի ունեցած իրա-ւունքները նորէն իրեն դարձնէ:

Սակայն հռոմայեցի ասպետաց տէրութեան մէջ ունեցած մեծագոյն առաւելութիւնն այն է՝ որ կերպով մը եկամտից բացարձակ ոստիկանները իրենք են, որովհետեւ ամէն տեսակ տուրքերն հա-ւաքելու առանձնաշնորհութիւնը իրենք ունին: Այս միջոցով իրենցմէ շատերը այն աստիճանի հարստութեան կը հասնին, որ հռոմայ ամենէն նշանաւոր գերդաստաններուն կը հաւասարին:

Ասպետք «Եփեսոս» պատմութեանը կը կրեն մատուցելին ոսկին մասին մը կայ, և հրապարա-կական զինուորական հանգիսից ժամանակ, որ ամէն տարի կը կատարուին, Դիալա ըսուած ծի-րանի հանգերձը կը հագուին, որ հաւաքմանից յատուկ է: Տեսարանաց մէջ՝ սինկղիտոսներէն ետքը, որոնք գիտարանը կը նստին, առաջին տաս-նըչորս աստիճանները իրենց յատուկ են¹:

Տէրութեան երրորդ դասը կը բաղկանայ բոլոր մնացած ժողովրդէնէն Ռաթի² անուամբ: Երբոր հռոմուլոս բոլոր ազատ մարդկանց բաժանմունքն բրաւ, այս ետքի դասը ամենայն պատուէ անմասն մնաց, ու բոլորովին պատրկաց ենթակայ եղաւ. և այս ցած վիճակը ինչուան միապետութեան կոր-ծանուած տեսէ: Ան ատեն Վաղերիոս հիւպատո-սը ժողովրդեան ազատութեան առջի հիմունքը գրաւ, ամէն ատենակալութեան պաշտօնի գոր-ծադրութեանը համար անոր հաւանութիւնն առ-նելու պարտքը դնել տուաւ, գերագոյն դատաւոր հաստատեց զանիկայ այն ամէն բանի որ տէրու-թեան բարւոյն կը վերաբերի. և որպէս զի անոր մեծ յարգութեան և հպատակութեան ցոյց մը

տրուի, ուղեց որ բրաւորները իրենց դաւադանաց խուրճերը ժողովրդեան ժողովքին առջև խոնար-հեցնեն: Այս իր ընթացքովը Բաւլի³ անուա-նը արժանացաւ, որն որ աւելի պատուաւոր է արդարեւ քան զայն անունները որ յաղթութիւններ միայն կը յիշեցնեն: Բայց կարելի բան է որ ժո-ղովրդեան բան մը շնորհուի և ինքը փոխարէն ա-ւելին չպահանջէ: Շատ չանցնիր կը տեսնես զա-նիկայ որ հլուութենէ յանդգնութեան կ'անցնի, բաւուրութեամբ պատրկաց դէմ կը կռուի, անոնց հետ ամէն ատենակալութեան պաշտօնի մասնա-կից կ'ըլլայ, և մէկ քանին ալ բացարձակապէս ի-րեն կը սեփականէ, և անոնց ուրիշ բան չժողուր՝ բայց եթէ անտի տիտղոս մը, զորն որ յապիշտակե-լու իրեն կարողութիւնը չէր բաւեր:

Այս է ահա այս ժողովրդեանս բաժանմունքը ընկերական վիճակին մէջ. սակայն քաղաքագիտա-կան վիճակին մէջ այս տարբերութիւնները չեն երևար, և ակումբներու⁴, կամ ազգային ընդհա-նոր ժողովքներու մէջ իւրաքանչիւրը պարզ քա-ղաքացի է: Անոնց մէջ հասարակ ժողովուրդը եր-բեմն նիւթին համեմատ կրնայ պատրիկին կամ սինկղիտոսին հաւասար իր կարծիքը տալ. և այս քուէն ըստ ժողովքին առաւել կամ նուազ յարգ-կ'ունենայ:

Երբք տեսակ ակումբ կայ 'ի հռոմ, որոնց սկըզ-բունքներն ու հետեանքը զանազան են: Թէպէտ և անանկ մը երևայ որ ասոնք այլ և այլ ժողովրդաց կը վերաբերին, և իրարու հետ չեն համաձայնիր, 'ի վերայ այդ ամենայնի մէկը մէկալը եղծած չէ. վասն զի հռոմայեցիք իրենց տէրութեան այլ և այլ փոփոխութեանցը միջոց՝ ոչ երբէք մոռցած են իրենց նախնեաց օրինադրութիւնները: Հին հռոմայ հիմնական օրէնքները պահուեցան, և գոհ եղան քաղաքացիք զանոնք չափաւորելու միայն, կամ ուրիշ հակառակ նոր օրէնքներ դնե-լու, որպէս զի անոնց հետեանքները տկարացը-նեն: Այս հին սովորութեանց մեծարանքն, և մէկ քանի փոփոխութեանց անհրաժեշտ կարևո-րութենէն՝ այնպիսի սահմանադրութիւն մը ա-ռաջ եկաւ, որ աշխարհիս վրայ մէկ հասիլ է: Վասն զի ամէն կողմնակցութեան նպաստելով հանգերձ՝ իւրաքանչիւրին ալ միջոց կու տայ մէ-կալնոնք զսպելու. դարձեալ մէկ տէրութեան մը միայն կու տայ այն ուժին որ հարկաւոր է ամէն տեսակ կառավարութեան, և ազգին մէջ վառ կը պահէ այն եռանդուն և ազգու գործունէու-թիւնը, որ բոլոր աշխարհիս աղէտալի եղաւ:

Նաև ակումբներն ալ 'ի հռոմուլոսէ հաստա-տուած են. հաղիւ թէ իր քաղքին հիմունքը կանգ-նեց, մէկէն անոր բնակիչքը իրեք խումբի բաժ-նեց, որոնք յեղձ ըսուեցան, և դարձեալ ասոնցմէ իւրաքանչիւրը ուրիշ տասը մասի բաժնուեցան՝ Գրահ անուամբ. որոնց թիւը ոչ երբէք աւելցաւ, թէպէտ հռոմայեցի ժողովուրդը արտաքոյ կարգի բազմացաւ. որովհետեւ անոնց մէջ քաղքին մէջի բնակիչքը միայն կը բովանդակուէին, որուն շրջա-պատը սկզբան բոլոր ազգը կը սարսուռակէր: Հռո-մուլոս որոշեց թագաւորին և ծերակուտին իրա-

¹ Այս առանձնաշնորհութիւնն ստացան աս-պետք 681 տարւոյն Լ. Մետելլոսի և Ա. Մար-տիոսի հիւպատոսութեանը միջոց:

² Լատ. Comitia.

ւունքները, ու ժողովրդեան իշխանութիւն տուաւ
ըստ գրոհից հաւաքուելով՝ տերութեան օգուտը
վճռել: Այս ժողովքներն ըստեցան ախարհ
գրոհից, և ասոնց մէջ կ'ընտրուէին թագաւորնե-
րը, ատենակալները, առաջին կարգի քուրմերը,
թագաւորէն յառջարկուած օրէնքները կ'ընդու-
նուէին, և ամէն քաղաքացի քուէ կու տար:

Կը շարունակուի:

ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ

Մագդաղինէ:

(Շարունակութիւն. 865 էրես 73)

Դ

Մաւրիտիոսի հեռանալէն վերջը,
Մագդաղինէ Վալդրավերի գղեկին ու-
րախութեան առիթ եղաւ. իր շնորհա-
լից կենցաղավարութեամբ կենդանու-
թիւն տուաւ այն յարկին, ուսկից երի-
տասարդն գնացեր էր: Ղեռահասակ
Ղնտիգոնեայ մը նման՝ եռանդեամբ ու
մեծարանօք կը խնամէր իր ծերունի մօր
քուրայրը. թէպէտ տխուր էր գեռ սիր-
տը և իր հասակէն վեր հակամէտ էր
միտքը լուռ մտածութեան, սակայն զա-
նիկայ ուրախացընելու համար՝ ինքն իր
բնութենէն դուրս ելաւ, և իր սովո-
րական ծանրութիւն ծիծաղերես զուար-
թութեան մը փոխէց: Երբոր զուար-
ճութեան կ'ելլէր ասպետը՝ միշտ հետն
էր, երբոր գործանոցին մէջ կ'աշխա-
տէր՝ քովը կ'անցընէր իր ժամանակը,
լրագիրները բարձր ձայնով կը կարդար
անոր, անդադար կրկնել կու տար անոր
վտարանդութեան ժամանակի պատմու-
թիւնները, և մեծ ախորժով կը գովէր
այն ամէն փայտաքանդակները՝ որոնց-
մով անխոնջ արուեստաւորը գղեկին
ամէն անկիւնները կը լեցընէր: Միան-
գամայն՝ սիրելի էր, և ճշմարտապէս
սիրելի, մարդիզուհւոյն՝ որ նկարչու-
թիւն կը սորվեցընէր իրեն, և իր Վս-
տուծմէ ընդունած ամէն հաճոյական
ձիւրքերը կատարեւագործել տալու կը
ջանար: Ղրանկով այս աղջիկը երկու

ծերունեաց հետ կեանքն անցընելով,
թէ իր մտաւորական տաղանդն և թէ
ցանկալի առաքինութիւններ աճեցան
վրան: Մագդաղինէ՝ իր գալէն իրեք
տարի վերջը, ընտիր ու գեղեցիկ արա-
րած մը դարձեր էր: Տան խնամակա-
լութեան հոգը իր վրան էր, և առտնին
բարեկարգութեան վրայ ինքը կը հըս-
կէր, և խմաստութեամբ ու խոհեմու-
թեամբ կը շարժէր այս գործոց մէջ, և
վեհութիւն մը, բանաստեղծական շը-
նորհք մը ու մտածութեան կերպ մը
կը փայլէին իր վրայ, զորոնք ժառան-
գած էր մօրմէն, ի Ղերմանիոյ և Ղս-
տուծոյ: Մէկ խօսքով՝ երիտասարդու-
թեան և առողջութեան գարնան մէջ
էր իր հասակը, այն եղանակին մէջ՝ որ
անձայն իր շրջակայ արարածոց շար-
ժումն, երջանկութիւն և կեանք կու
տայ:

Ղիւրաւ կրնայ մարդ մտածել թէ
այսպիսի յատկութեամբ Մագդաղինէ
ինչպէս կ'երևար մարդիզուհւոյն և աս-
պետին աչացն առջև: Իրենց ծերու-
թեան զուարճութիւնն էր, և քաղցր
ճառադայթ մը որ իրենց կենաց վերջին
օրերը կը լուսաւորէր: Այս երեք հո-
գիք այսպիսի մտերմութեամբ մը յիրար
խառնած՝ ծանր ու խաղաղ ընթացքով
մը կը սահեցընէին իրենց ժամանակին
այլքները, և ամենեւին չէր կարծուեր
որ այն թափանցիկ ալեայ պայծառ յըս-
տակութիւնը պիտի պղտորէր: Սակայն
եկաւ ժամանակ որ այս վճիտ ջրերուն
յատակն սկսաւ չերևնալ:

Մաւրիտիոսի գրած առջի նամակնե-
րը զեղուն էին բանաստեղծութեամբ
և ախորժական վայելչութեամբ, և կը
նմանէին մարդագետնի մէջէն ժող-
վուած թարմ ու անուշահոտ ծաղկանց
փունջերու: Ղրանկ կը գրէ մարդ այդ
հասակին, որ խիստ շուտով կը փախչէ:
Ղյն զունստ ժամն հասած ատեննիդ՝
երբոր կենաց սանդուխէն կը սկսիք վար
իջնալ, գտէր էք երբեմն արդեօք հին
դարանի մը մէջէն ձեր երիտասարդու-
թեան ժամանակի գրած նամակներէն
մէկքանին. չէք զարմնոյած զանոնք կապը